

BALTIJOS VALSTYBIŲ KLAUSIMAS VAKARŲ VALSTYBIŲ POLITIKOJE 1943 METAIS

Ramojus Kraujelis

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
Tel. 268 72 86
El. paštas: *ramojus@centras.lt*

Įvadas

Antrojo pasaulinio karo metai neabejotinai gali būti įvardyti kaip reikšmingiausias laikotarpis, nulėmęs Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių likimą. Lietuvių istorinėje sąmonėje gajūs Vakarų, kaip potencialių Lietuvos vaduotojų, vėliau ją išdavusių, vaizdiniai. Tarsi šiandienų realijų atgarsis labai prasmingai nuskambėjo ir JAV prezidento pažadas, kad nebebus „daugiau jokių Miunchenų, daugiau jokių Jaltų“¹.

Tačiau šie vaizdiniai dar nėra nuodugnai mokslškai tyrinėti. Kada buvo nulemtas Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių likimas? Manytume, kad Antrojo pasaulinio karo tarptautinių santykių analizė leistų atskleisti principines Vakarų nuostatas ir paneigtų kai kuriuos mitus apie Vakarų ketinimus Baltijos valstybių atžvilgiu.

Šiame straipsnyje pasirinktas nagrinėti laikotarpis – 1943-ieji metai. Pagrindinis akcentas skiriamas didžiųjų valstybių santykiams bei ryškiausiai jų išraiškai – aukščiausio lygio susitikimui Teherane ir jame užfiksuotiems principi-

niams sprendimams dėl pasaulio ateities. Tyrimo tikslas – platesniame didžiųjų valstybių santykių kontekste atskleisti ir įvertinti principines didžiųjų Vakarų valstybių nuostatas Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių atžvilgiu. Analizuojami du pagrindiniai didžiųjų Vakarų valstybių politikos aspektai – politinis Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių padėties svarstymas bei jų tarptautinio statuso traktavimas. Straipsnyje apsiribojama dviem didžiųjų Vakarų valstybių – Jungtinių Amerikos Valstijų ir Didžiosios Britanijos – nuostatų analizavimu darant prielaidą, kad jos atspindėjo ir reprezentavo bendrąsias Vakarų pasaulio pozicijas.

Tyrimo šaltinių bazę sudaro Vakarų ir Sovietų Sąjungos oficialūs užsienio politikos dokumentų rinkiniai, kuriuose yra fragmentiškų užuominų apie Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimo svarstymus didžiosioms valstybėms derinant savo santykius². Papildomi šalti-

¹ Lietuvos priešas bus ir Amerikos priešas // Lietuvos rytas. 2002, lapkričio 25, p. 1.

² Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Teheran 1943. Washington, 1961; Diplomatic Papers 1943, vol. III, Documents on British policy overseas, Series I, vol. VI, 1942–1946. Eastern Europe, 1971; E. L. Woodward.

niai, suteikiantys žinių apie šios problemos svarstymus – Vakarų politikos veikėjų prisiminimai³.

Užsienio šalių istoriografijoje didžiųjų valstybių santykių diplomatinės-politinės peripetijos Antrojo pasaulinio karo metais yra pakankamai plačiai nagrinėtos. Nors šiuose darbuose galima rasti ir Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių okupacijos ir aneksijos klausimo aptarimo atspindžių, detalesnės 1943 m. tarptautinių santykių poveikio Baltijos valstybių klausimo svarstymams analizės nėra. Remiantis reikšmingiausiais Vakarų istoriografijos darbais straipsnyje siekiama išryškinti Vakarų politikos vertinimus⁴. Būtina paminėti ir lietuvių išeivijos autorių mokslines publikacijas, kuriose platesniame kontekste nagrinėjami Lietuvos okupacijos ir aneksijos klausimai bei užsienio valstybių reakcija⁵. Po nepriklausomybės atkūrimo Lietu-

vos, Baltijos valstybių bei kituose užsienio mokslo leidiniuose pasirodė tik keli straipsniai, kuriuose epizodiškai aptariama bendroji Vakarų politika Baltijos valstybių atžvilgiu Antrojo pasaulinio karo metais arba tarptautiniai santykiai analizuojami tam tikru aspektu⁶.

Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimo atspindžiai didžiųjų valstybių santykiuose 1943 metais

Nuo 1943 m. galima išryškinti didžiųjų valstybių užsienio politikos prioritetų kitimą. Būtent 1943-aisiais ir vėlesniais metais buvo priimta keletas principinių nuostatų dėl pasaulio sutvarkymo. Persilaužimas Antrajame pasauliniame kare darė įtaką ne tik pasaulio ateities, bet atitinkamai ir Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių klausimo svarstymams. Vakarų valstybių politikos būdų kitimą labiausiai veikė sėkmingi Sovietų Sąjungos kariniai veiksmai. Padidėjusi tarptautinė įtaka davė šiai valstybei teisę aiškiai deklaruoti savo reikalavimus⁷. Palaipsniui JAV prezidentas Franklinas Delanas Rooseveltas ir Didžiosios Britanijos premjeras Winstonas Churchillis ėmė atsižvelgti į Sovietų Sąjungos reikalavimus – užsitikrinti savo geopolitinius saugumo interesus.

1942–1943 m. Vakaruose tiek politiniu, tiek visuomeniniu lygmeniu vyko aktyvios diskusi-

British foreign policy in the Second World War, London, 1971, vol. III; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Том II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября–1 декабря 1943 г.). Сборник документов. Москва, 1984 (toliau – Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав...).

³ Ch. Bohlen. Witness to History, 1929–1969. New York, 1973; W. Churchill. The Second World War. Triumph and Tragedy. London, 1954; J. Ciechanowski. Defeat in Victory. Garden City, 1947.

⁴ J. L. Gaddis. The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947. New York, 1972; L. Juda. United States Non-recognition of the Soviet Union's Annexation of the Baltic States: Politics and Law // Journal of Baltic Studies. 1975, No 4; W. J. H. Hough, III. The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting forcible Seizure of Territory // New York School Journal of International and Comparative Law. 1985, No 2.

⁵ E. R. Padvaikas. World War II Russian–American Relations and the Baltic States: A Test Case // Lithuanian Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences 1982, vol. 28 (toliau – World War II Russian–American Relations and the Baltic States...); R. Vitas. The United States and Lithuania: the Stimson doctrine of nonrecognition. New York, 1990.

⁶ B. Mokauskas. Didžiųjų pasaulio valstybių požiūris į Baltijos valstybes II pasaulinio karo metu // Lituanistica. 1996, Nr. 3 (27); A. J. Kochavi. Britain, the Soviet Union, and the Question of the Baltic States in 1943 // Journal of Baltic Studies. 1991, No 2. Šiame straipsnyje autorius detalai analizuoja Britanijos ir SSRS santykius užsienio reikalų ministerijų lygmeniu 1943 m., sickimą įsteigti Karo nusikaltimų komisiją ir Baltijos valstybių klausimo svarstymus šiame kontekste. Šie aspektai šiame straipsnyje plačiau neanalizuojami.

⁷ J. L. Gaddis. We now know. Rethinking Cold War History. Oxford, 1997, p. 16.

jos dėl pokarinio pasaulio ateities. Apie Baltijos valstybes buvo įvairių nuomonių. Vakarai pokarinės Europos vizijose Baltijos valstybių ateitį regėjo galimos nepriklausomų Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederacijos ar federacijos kontekste. Šie planai buvo plačiai diskutuojami ir aukščiausiuose politiniuose sluoksniuose⁸. Tačiau minėtu laikotarpiu Vakarų spaudoje pasirodydavo ir prosovietinių, Sovietų Sąjungos interesus palaikančių publikacijų, kuriose buvo pateikiama Lietuvai nepalankių teiginių bei propaguojama mintis, kad Baltijos valstybės prieš nacistinės Vokietijos invaziją buvo Sovietų Sąjungos teritorija, todėl toks statusas turi likti ir po Hitlerio sutriuškinimo⁹.

1943 m. sausio pabaigoje Kasablankoje įvyko F. D. Roosevelto ir W. Churchillio susitikimas. JAV prezidentas 1943 m. sausio 24 d. spaudos konferencijoje perskaitė pareiškimą apie besąlyginę Vokietijos, Japonijos ir Italijos kapituliaciją. Šis pareiškimas rodė, kad JAV nesutiks su vienašališkomis iš anksto nesutartomis ir nesuderintomis pokarinės taikos sąlygomis¹⁰. Apšibrėžusios tokias teorines nuostatas didžiosios valstybės galėjo planuoti ir modeliuoti tolesnius veiksmus. Nuo Kasablankos susitikimo ėmė ryškėti JAV prezidento F. D. Roosevelto pokarinio pasaulio vizija. Prezidentas susidarė nuomonę, kad geri santykiai su Sovietų Sąjunga turi

būti esminis pokarinės kolektyvinės saugumo sistemos pagrindas. Tarptautinė sistema turėjo būti pagrįsta didžiųjų valstybių bendros veiklos tarptautinėje organizacijoje idėja. Suprantama, kad nedalyvaujant Sovietų Sąjungai tokia pasaulio sutvarkymo vizija buvo negalima. Susitikimo Kasablankoje metu lietuvių išeivių organizacijos Vakaruose (Amerikos lietuvių taryba) pareiškimais siekė priminti būtiną reikalą pasiekti pergalę kare užtikrinti Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių nepriklausomybę¹¹. Po Kasablankos susitikimo JAV politiniuose sluoksniuose ėrimo intensyvios aktyvesnio bendradarbiavimo su Sovietų Sąjunga šalininkų ir priešininkų diskusijos. Šiame kontekste buvo minima ir Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių problema. 1943 m. vasarį žymus JAV politikas ir diplomatas, buvęs ambasadorius Sovietų Sąjungoje 1936–1938 m. Josephas E. Davies inicijavo diplomatinę diskusiją. Valstybės departamentui jis patarė, kad, siekdamas tarpusavio supratimo su Sovietų Sąjunga, Jungtinės Amerikos Valstijos pripažintų Baltijos valstybių inkorporavimą į Sovietų Sąjungą. Tuo tarpu Valstybės departamento Europos reikalų skyriaus patarėjas Elbridge Durbrow, šioje diskusijoje svarstydamas įvairius galimus užsienio politikos variantus, brandino viltį, kad Baltijos valstybės gali būti išsaugotos sukūrus protingą kolektyvinio saugumo planą. E. Durbrowo nuomone, sumažinus Sovietų Sąjungos baimę būti užpultai iš Vakarų, nebus reikalo inkorporuoti Baltijos valstybes¹².

⁸ Wartime American Plans for a New Hungary Documents from the U.S. Department of State, 1942–1944 // Atlantic Studies on Society in Change. 1992, No 77 (žiūrėta 2003 m. sausio 7 d.) Prieiga per internetą: <<http://www.hungary.com/corvinus/lib/romsics/>>

⁹ R. A. Schnorf. The Baltic States in U.S.–Soviet Relations. The year of Doubts 1943–1946 // Lithuanian Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. 1966, vol. 12, No 4, p. 58–59.

¹⁰ J. L. Gaddis. Russia, the Soviet Union and The United States. New York, 1978. p. 158; В. Фалун. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов. Москва, 2000, с. 396–397.

¹¹ L. Šimutis. Amerikos lietuvių taryba. 30 metų Lietuvos Laisvės kovoje. 1940–1970. Chicago, 1972, p. 48.

¹² Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers 1943, vol. III, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East. Washington, 1963, p. 500–505; L. Judd. United States Non-recognition of the Soviet Union's Annexation of the Baltic States: Politics and Law // Journal of Baltic Studies. 1975, No 4, p. 276–277.

Kitos didžiosios Vakarų valstybės – Didžiosios Britanijos užsienio politikos prioritetai bei nuostatos Baltijos valstybių atžvilgiu prasidėjus Sovietų Sąjungos ir nacistinės Vokietijos karui buvo prognozuotinos pagal 1942 m. derybose dėl bendradarbiavimo ir tarpusavio pagalbos sutarties su SSRS išreikštas pozicijas. Didžioji Britanija, turėdama konkrečių politinių ir karinių interesų, buvo pasiryžusi Baltijos valstybių sąskaita daryti nuolaidų Sovietų Sąjungai. Tačiau tik amerikiečiams pažadėjus atidaryti Antrąjį frontą ir Sovietų Sąjungai primygtinai nebereikalauiant, 1942 m. gegužės 26 d. pasirašytoje Didžiosios Britanijos ir Sovietų Sąjungos bendradarbiavimo ir tarpusavio pagalbos sutartyje nebuvo teiginio, pritariančio ar įteisinančio Baltijos valstybių okupaciją¹³. 1943 m. Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijos ir pasiuntinybės Maskvoje susirašinėjime buvo svarstomi įvairūs planai, kaip Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS pripažinimas galėtų koreguoti britų ir sovietų santykius¹⁴. Tačiau Didžiosios Britanijos diplomatinį dokumentų analizė leidžia teigti, kad britų politikai karo metais vengė vienpusiškų sprendimų, nepasikonsultavę su pagrindine sąjungininke – Jungtinėmis Amerikos Valstijomis.

1943 m. kovo pradžioje Vašingtone įvyko JAV prezidento F. D. Roosevelt po kalbis su Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministru Anthony Edenu. Pastarajam užsiminus apie numanomus Sovietų Sąjungos planus absorbuoti Baltijos valstybes, išaiškėjo tolesnės principinės

JAV prezidento nuostatos Baltijos valstybių atžvilgiu. Jis teigė, kad Amerikos viešojo nuomonė prieštarautų Baltijos valstybių absorbuavimui, tačiau kai rusų armija po Vokietijos žlugimo bus Baltijos valstybėse, „niekas iš mūsų neprivers jos pasitraukti.“¹⁵ Pokalbyje F. D. Rooseveltas išsakė viltį, kad galbūt pavyktų įtikinti Sovietų Sąjungą surengti Baltijos valstybėse plebiscitus, kad jų tautos galėtų išreikšti savo valią¹⁶. Taip pat prezidentas užsiminė, kad britų ir amerikiečių politinis sprendimas pripažinti Baltijos valstybes Sovietų Sąjungos kontrolei ateityje galėtų būti panaudotas kaip derybų priemonė siekiant SSRS nuolaidų¹⁷.

1943 m. pavasarį, kalbėdamasis su JAV ambasadoriumi Sovietų Sąjungoje Averelliu Harimanu, Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentas užsiminė, kad ateityje imsis asmeniškai aptarinėti Baltijos valstybių ateities klausimus su Sovietų Sąjungos vadovu¹⁸. 1943 m. balandį interviu JAV spaudai F. D. Rooseveltas oficialiai pareiškė tikįs, kad Sovietų Sąjungos teritoriniai reikalavimai galės būti patenkinti pasinaudojant plebiscitų ir globojamų teritorijų kombinacija, taigi nepažeidžiant Atlanto chartijos principų¹⁹. Po trijų mėnesių, 1943 m. liepą, susitikime su Lenkijos ambasadoriumi Janu Ciechanowskium JAV prezidentas atvirai perspėjo, kad su Josifu Stalinu nekovo dėl rytinės Lenkijos ir Baltijos

¹⁵ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers 1943, vol. III, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East. Washington, 1963, p. 13–18.

¹⁶ W. Kimball. Churchill & Roosevelt. The Complete Correspondence. II. Alliance Forged November 1940 – February 1944. Princeton, 1984, p. 178.

¹⁷ E. L. Woodward. British foreign policy in the Second World War. London, 1971, vol. III, p. 618–625.

¹⁸ E. R. Padvaiskas. World War II Russian–American Relations and the Baltic States..., p. 23–24.

¹⁹ J. L. Gaddis. The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947. New York, 1972, p. 136.

¹³ D. Kirby. Morality or Expediency? The Baltic Question in British–Soviet Relations, 1941–1942 // The Baltic States in Peace and War 1917–1945. London, 1978, p. 171.

¹⁴ A. J. Kochavi. Britain, the Soviet Union, and the Question of the Baltic States in 1943 // Journal of Baltic Studies. 1991, No 2, p. 178.

valstybių, o dėl pastarųjų pridūrė: „Baltijos valstybių, o ypač Lietuvos, problema bus daug sudėtingesnė [...] ką mes galėsime nuveikti, jei Stalinas nesidrovėdamas pareikš, kad, pavyzdžiui, Lietuvos klausimas neturi būti diskutuojamas?“²⁰

Aptariamuoju laikotarpiu JAV prezidentas F. D. Rooseveltas ir jo artimiausios aplinkos patarėjai inicijavo pagrindines užsienio politikos kryptis neatsižvelgdami į JAV Valstybės departamentą²¹, kuris 1940–1942 metais buvo suformulavęs griežtas pozicijas Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą bei kitų SSRS teritorinių pretenzijų atžvilgiu, analizes bei siūlymus. Apie 1943-uosius JAV prezidento aplinkoje imta suvokti, kad Jungtinės Valstijos gali tik labai mažai paveikti Staliną atsakyti keitimų pasiimti pageidaujamas teritorijas. Vienas įtakingiausių prezidento patarėjų kariniais klausimais admirolas Williamas D. Leahy laikėsi nuomonės, kad „neįsivaizduojama“, jog Stalinas leis Lenkijai ir Baltijos valstybėms atgauti ikikarinį nepriklausomą statusą²².

²⁰ J. Ciechanowski. Defeat in Victory. Garden City, 1947, p. 186.

²¹ Verta paminėti, kad daugelis JAV užsienio politikos analitikų apie 1943 m. įžvelgia JAV prezidento F. D. Roosevelto ir JAV Valstybės departamento vadovybės konfliktą. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui JAV prezidentas asmeniškai ėmėsi tvarkyti užsienio politikos reikalus, dažnai neatsižvelgdamas (o ir neprivalėdamas atsižvelgti) į JAV Valstybės departamento ekspertų pozicijas. JAV Valstybės departamente aptariamuoju laikotarpiu vyko vidinės kovos, kadriniai pasikeitimai (1943 m. rugsėjį buvo priverstas atsistatdynti Valstybės departamento valstybės sekretoriaus pavaduotojas Sumneris Wellesas, 1944 m. lapkritį mirė ilgalaikis JAV valstybės sekretorius Cordel Hullas), o tai akivaizdžiai silpnino Valstybės departamento pozicijas. R. Sherwood. Roosevelt and Hopkins. New York, 1950, p. 398–428; J. T. Flynn. The Roosevelt Myth. New York, 1948, p. 380.

²² J. L. Gaddis. The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947. New York, 1972. p. 137.

Vakarų sąjungininkų santykius su Sovietų Sąjunga stipriai varžė duotas, tačiau neskubamas įgyvendinti pažadas atidaryti Antrąjį frontą. Bėgant laikui ir užsitęsęs galutiniam apsisprendimui dėl Antrojo fronto, nuo 1943 m. vidurio Sovietų Sąjunga ėmėsi tam tikro politinio spaudimo Vakarų sąjungininkų atžvilgiu²³. Šių problemų sprendimas Vakarų valstybių politikus neišvengiamai vertė ieškoti kompromisų ir daryti atitinkamas nuolaidas.

Iš esmės laikantis minėtų nuostatų, Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimas buvo svarstomas tolesniuose karo metų sąjungininkų aukščiausio lygio susitikimuose ir konferencijose.

Suplanuoto pirmojo trijų sąjungininkų vadovų aukščiausio lygio susitikimo Teherane išvakarėse Maskvoje 1943-ųjų spalio 19–30 d. įvyko užsienio reikalų ministrų susitikimas. Vakarų istoriografijoje minima, jog šio susitikimo išvakarėse Vakaruose visuomeninių lygmeniu sklandė gandai, kad didžiųjų valstybių derybose Lenkija ir Baltijos valstybės gali būti paaukotos²⁴. Kaip liudija Didžiosios Britanijos diplomatiniai dokumentai, susitikimo išvakarėse W. Churchillis patarė A. Edenui dar kartą patvirtinti Atlanto chartijos principų laikymąsi ir užsiminti, kad Britanija laikysis 1942 m. apsiibrėžtų užsienio politikos principų²⁵.

Turint omenyje, kad Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentas apsiėmė asmeniškai diskutuoti Baltijos valstybių klausimu su J. Stalinu, JAV valstybės sekretoriui C. Hullui nebuvo suteikti įgaliojimai detaliau dėl to diskutuoti²⁶.

²³ В. Фалин. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов. Москва, 2000, с. 443.

²⁴ J. T. Flynn. The Roosevelt Myth. New York, 1948, p. 346.

²⁵ E. L. Woodward. British foreign policy in the Second World War. London, 1971, vol. III, p. 113.

²⁶ R. A. Schnorf. The Baltic States in U.S.–Soviet Relations. The year of Doubts 1943–1946 // Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. 1966, vol. 12, No 4, p. 60.

Šiame susitikime trijų sąjungininkų atstovai konstatavo, kad būtina toliau plėtoti tarpusavio bendradarbiavimą. Konferencijos pabaigoje pasaulio visuomenė buvo informuota apie sąjungininkų sprendimus: bendrą keturių šalių (dar Kinijos) deklaraciją, kurioje buvo kalbama apie Jungtinių Tautų Organizacijos kūrimą, taip pat deklaracijas dėl Italijos, Austrijos ir bendrą pareiškimą dėl karo žiaurumų²⁷. Konferencija kėlė nemažą lietuvių išeivijos susidomėjimą ir skatino tam tikrą nerimą, kad gali būti baigtas svarstyti Baltijos valstybių ateities klausimas²⁸. Pavergtų tautų atstovai pasigedo aiškių, Atlanto chartija besiremiančių deklaracijų apie tautų apsisprendimo ir suverenumo teisių atkūrimą. Lietuvių ir kitų tautų išeivių organizacijos kreipėsi į JAV Valstybės departamentą prašydamos išsamiau painformuoti apie Maskvos konferenciją. Pasibaigus užsienio reikalų ministrų susitikimui, lapkričio 16 dienos spaudos konferencijoje JAV Valstybės sekretorius C. Hullas pareiškė, kad po karo Baltijos valstybės, Lenkija ir vi-

tos kitos tautos turės apsisprendimo laisvę²⁹. Toks pareiškimas dar kartą nuramino visuomenę. Tačiau reali politinė padėtis buvo kiek kitokia, ir Vakarų valstybėms vis sunkiau sekėsi išlaikyti ankstesnius moralinius įsipareigojimus.

Tolesni aukščiausio lygio politiniai debatai dėl pasaulio ateities vyko pirmajame bendrame trijų didžiųjų valstybių sąjungininkų vadovų susitikime – Teherano konferencijoje, 1943 m. lapkričio 28–gruodžio 1 dienomis. Būsimieji nugalėtojai planavo bendrai valdyti ir palaikyti tvarką Europoje, bet sėkmingas Sovietų Sąjungos karinis puolimas garantavo jai karinį ir politinį vyravimą konferencijoje. Be kitų svarstytų klausimų, konferencijos metu buvo pasikeista nuomonėmis dėl Lenkijos ir Baltijos šalių.

Tai buvo pirmas J. Stalino ir F. D. Rooseveltto susitikimas. Pastarasis, kaip ir buvo planavęs, turėjo proga pamėginti įtikinti arba paveikti Staliną Baltijos valstybių klausimu. Kadangi artėjo JAV prezidento rinkimai, vienas svarbiausių F. D. Rooseveltto tikslų buvo nesusikompromituoti visuomenės akyse. Įgyvendinant šį tikslą, JAV moralinė gairė buvo Atlanto chartijos principų deklaravimas ir neišsižadėjimas. Šis veiksnys tam tikra prasme galėjo būti traktuojamas kaip palankus momentas svarstyti Baltijos valstybių problemą.

Baltijos valstybių klausimas atskiru punktu nebuvo įrašytas į oficialią konferencijos darbotvarkę, tačiau iškilo svarstant kitus klausimus. Yra paliudijimų, kad dar neformaliuose konferencijos pokalbiuose lapkričio 29 dieną, per vakarienę, F. D. Rooseveltas užsiminė apie Baltijos valstybes ir pasiūlė joms taikyti globojamos teritorijos statusą. J. Stalinui iš karto nesupra-

²⁷ Joint Four-Nation Declaration; Declaration Regarding Italy; Declaration On Austria; Statement On Atrocities // The Moscow Conference; October 1943. The Avalon Project at Yale Law School (žiūrėta 2002 m. gruodžio 17 d.). Prieiga per internetą: <<http://www.yale.edu/lawweb/avalon/www/moscow.htm>>

Paminėtina, kad karo žiaurumų klausimas, siekiant sukurti Karo nusikaltimų komisiją, užsienio reikalų ministerijų lygmeniu buvo svarstomas nuo 1943-ųjų vidurio. Šiose derybose buvo paminėtas ir Baltijos valstybių kontekstas, Sovietų Sąjungai pareiškus pageidavimą į komisijos sudėtį įtraukti ir nacistinės Vokietijos okupuotas sovietines respublikas, įskaitant Lietuvą ir kitas Baltijos valstybes. Tačiau Vakarų valstybės tokiam siūlymui nepritarė, o priėmus Maskvos konferencijos deklaracijas, galutiniai sprendimai dėl karo nusikaltimų buvo atidėti iki karo pabaigos. Plačiau apie tai žr. – A. J. Kochavi. Britain, the Soviet Union, and the Question of the Baltic States in 1943 // Journal of Baltic Studies. 1991, No 2.

²⁸ L. Šimutis. Amerikos Lietuvių taryba. 30 metų Lietuvos Laisvės kovojc. 1940–1970. Chicago, 1972, p. 50.

²⁹ Baltijos valstybių užgrobimo byla (JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai, 1953–1954 metai). Vilnius, 1997, p. 20.

tus, ką nori pasakyti F. D. Rooseveltas, tolesnių diskusijų šia tema buvo atsisakyta³⁰.

Gruodžio 1 dieną, paskutiniajame oficialiame Teherano konferencijos posėdyje, buvo aptariamas Lenkijos klausimas ir J. Stalino pageidavimas pakeisti Lenkijos sienas. Šiose diskusijose JAV prezidentas F. D. Rooseveltas pasiskelbė ketinąs kandidatuoti ketvirtajai kadencijai ir jam rūpį 6 ar 7 milijonų lenkų amerikiečių balsai, kurių jis nenorįs netekti. F. D. Rooseveltas sakė sutinkąs su J. Stalino pageidavimu perstumti Lenkijos sienas, tačiau dėl praktinių politinių sumetimų negalėsiąs dalyvauti posėdžiuose, kuriuose bus tariamasi dėl tokių „pertvarkymų“³¹. Oficialiuose konferencijos svarstymuose SSRS gavo Vašingtono ir Londono sutikimą neprieštarauti Maskvos planams išplėsti Sovietų Sąjungos sienas į vakarus bei perkelti rytines Lenkijos sienas toliau į vakarus.

Kaip liudija Sovietų Sąjungos išleistas oficialus Teherano konferencijos dokumentų rinkinys, tame pačiame posėdyje J. Stalinas prabilo apie Sovietų Sąjungos poreikį turėti neužšalantčius uostus Baltijos jūroje. Jis pareiškė, kad „rusams būtų reikalingi neužšalantys Kionigsbergo ir Memelio uostai ir atitinkamos Rytų Prūsijos teritorijos. Juolab jog tai grynai slaviskos žemės“³². Vakarų valstybių oficialiuose dokumentų rinkiniuose ir istoriografijoje yra nuorodų į Stalino pasisakymą dėl neužšalantčių uostų, tačiau akcentuojama, kad tai buvo pasikeitimas nuomonėmis ir jokio sprendimo dėl Rytų Prū-

sijos Teherano konferencijoje nebuvo priimta. Tačiau Sovietų Sąjungos pareikštos pretenzijos ir Vakarų neprieštaravimas Lenkijos bei kitais klausimais faktiškai paliko sovietams laisvas rankas Baltijos valstybių atžvilgiu.

Tą pačią gruodžio 1-ąją, pertraukos tarp oficialių posėdžių metu, F. D. Rooseveltas su J. Stalinu kalbėjosi apie Baltijos valstybes ir pateikė dar vieną pastabą dėl artėjančių JAV prezidento rinkimų – Jungtinėse Valstijose taip pat yra lietuvių, latvių bei estų, ir Baltijos valstybių nepriklausomybė yra moralinis dalykas, o viešoji nuomonė reikalaujanti nors kokio Baltijos tautų valios išreiškimo prieš imantis kokių nors veiksmų³³. Pokalbyje F. D. Rooseveltas siekė akcentuoti, kad amerikiečiams labai reikšminga laisvo tautų apsisprendimo teisė. Kalbėdamas apie Baltijos valstybių apsisprendimą jis pridūrė, kad yra asmeniškai įsitikinęs, jog [Baltijos valstybių – R. K.] žmonės balsuotų už prisijungimą prie Sovietų Sąjungos³⁴. J. Stalino atsakymas į tokius JAV prezidento pageidavimus buvo grindžiamas senais didžiųjų valstybių politikos argumentais. Jis teigė, kad Baltijos valstybės valdant paskutiniajam carui neturėjo autonomijos, o Britanija ir JAV buvo Rusijos sąjungininkės ir niekas nekėlė klausimo dėl viešosios nuomonės atsiklausymo, todėl visiškai nesuprantąs, kodėl tai daroma dabar³⁵. Išreiškęs moralines nuostatas dėl tautų apsisprendimo teisės prezidentas F. D. Rooseveltas juokaudamas pridūrė, kad „kai sovietų kariuomenė reokupuos šias teritorijas, jis su

³⁰ J. Burns McGregor. Roosevelt: the soldier of freedom. London, 1971, p. 409; W. H. McNeil. Survey of international Affairs 1939–1946. America, Britain & Russia. Their Cooperation and Conflict 1941–1946. Oxford, 1953, p. 354.

³¹ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав..., с. 151.

³² Ten pat, p. 150.

³³ Ch. Bohlen. Witness to History, 1929–1969. New York, 1973, p. 151.

³⁴ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Teheran 1943. Washington, 1961, p. 594–595; E. R. Padvaiskas. World War II Russian–American Relations and the Baltic States..., p. 27.

³⁵ J. Burns McGregor. Roosevelt: the soldier of freedom. London, 1971, p. 413.

Sovietų Sąjunga dėl jų nekariausiąs³⁶. Tolesnėse diskusijose F. D. Rooseveltas tik dar kartą užsiminė apie savo siūlymą surengti plebiscitus Baltijos valstybėse. J. Stalinas priminė, kad Baltijos valstybių gyventojai 1940 m. jau išreiškė savo valią ir pridūrė, jog prireikus Lietuvos, Latvijos ir Estijos tautoms bus suteikta dar nemažai galimybių išreikšti savo valią. Savotiškam apsidraudimui J. Stalinas gavo patvirtinimą, kad tarptautinė bet kokių plebiscitų kontrolė nepivaloma³⁷. JAV prezidentas F. D. Rooseveltas tik paprašė, kad tautų valia būtų išreikšta „tam tikra vieša deklaracija“³⁸. Po tokių pasikeitimų nuomonėmis Sovietų Sąjungos vadovas „užtrenkė“ duris tolesnėms diskusijoms.

Žymaus JAV diplomato Charles E. Bohleno nuomone, F. D. Rooseveltas Teherano konferencijos pokalbiuose padaręs klaidą pasakydamas J. Stalinui negalėsias dalyvauti svarstant Lenkijos klausimą vien rinkimų sumetimais, o ką jau bekalbėti apie jo klaidą duodant Stalinui suprasti, kad Jungtinės Valstijos mažai ką darys Baltijos kraštų reikalu³⁹. Taip Baltijos valstybių klausimas buvo „numarintas“ ir reikalavimai jį svarstyti aukščiausiu lygmeniu daugiau nebuvo keičiami.

Teherano konferencijoje amerikiečiai galėjo pasiteisinti tik tuo, kad Jungtinės Amerikos Vals-

tijos niekada oficialiai nesiūlė pripažinti Sovietų Sąjungos interesų Baltijos šalyse. JAV turėjo pasiteisinti, kad moraliniai tautų apsisprendimo teisės taikymo aspektai konferencijoje buvo paminėti, o visos šios teisės realaus įgyvendinimo nesėkmės galėjo būti nurašytos į karo metų bendradarbiavimo su Sovietų Sąjunga užtikrinimo sąnaudas.

Didžiosios Britanijos premjeras Baltijos valstybių klausimu Teherano konferencijoje nepasisakė. Pagrindinės šios valstybės politinės nuostatos Baltijos valstybių atžvilgiu jau buvo atskleistos anksčiau. Teherano konferencijoje britams teko tik pritarti Sovietų Sąjungos reikalavimams. Iš W. Churchillio 1944 m. sausio 16 d. pokalbio su A. Edenu apie Teherano konferencijos eigą aiškėjo britų principinės nuostatos: atsižvelgiant į dideles Rusijos armijos pergales, didėjančią Vakarų pasitikėjimą J. Stalinu ir akivaizdų faktą, kad Sovietų Sąjunga netrukus perims fizinę Baltijos valstybių kontrolę, net neverta mėginti Sovietų Sąjungos priversti jų atsisakyti⁴⁰. Kalbant apie moralinį tautų apsisprendimo teisės užtikrinimą, nesuku pastebėti, kad Antrojo pasaulinio karo metais tiek tradicinių imperinių geopolitinių interesų spaudžiama Didžiosios Britanijos vadovybė, tiek visuomenė buvo pakankamai apatiškai nusiteikusios mažųjų Vidurio ir Rytų Europos tautų interesų atžvilgiu. Moralumas liko tik teorinė, deklaratyvi, bet ne praktinė tarptautinės politikos kategorija. Galima paminėti dar vieną Teherano konferencijos susitarimų politinį-moralinį aspektą. Buvo sutarta, kad šie susitarimai nepatektų į viešumą iki 1944 m. rinkimų kampanijos JAV pabaigos⁴¹.

³⁶ Ši F. D. Roosevelto frazės citata pateikiama tiek Vakarų, tiek Sovietų Sąjungos oficialiuose konferencijos dokumentų rinkiniuose: *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Teheran. 1943. Washington, 1961, p. 594; Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав...*, c. 151.

³⁷ *Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав...*, c. 152.

³⁸ *W. Kimball. Churchill & Roosevelt. The Complete Correspondence. II. Alliance Forged November 1940–February 1944. Princeton, 1984, p. 611.*

³⁹ *Ch. Bohlen. Witness to History, 1929–1969. New York, 1973, p. 151; J. B. Laučka. Baltijos valstybės ilgamečio Amerikos diplomato atsiminimuose // Aidai. 1981, Nr. 2, p. 91.*

⁴⁰ *E. L. Woodward. British foreign policy in the Second World War. London, 1971, vol. III, p. 112.*

⁴¹ *J. L. Gaddis. The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947. New York, 1972, p. 139.*

Išvados

Svarstydamas Baltijos valstybių likimą 1943 m., didžiosios Vakarų valstybės rėmėsi tradicinės galios pusiausvyros ir geopolitiniais argumentais. Baltijos valstybės, nebūdamos didžiųjų Vakarų valstybių tiesioginių interesų sritis, neturėdamos didelės savarankiškos strateginės reikšmės, nevaicino reikšmingo geopolitinio vaidmens. Šios šalys, kaip derybų priemonė, buvo panaudotos Vakarų ir Sovietų Sąjungos tarptautinių santykių kontekste. Vakarų vadovams 1943 m. rudenį išreiškus politinę valią, kad dėl Baltijos valstybių nekovo, Lietuva ir kitos Baltijos valstybės savarankiškai neturėjo jokių galimybių išvengti atsidūrimo Sovietų Sąjungos įtakos sferoje. Šiame tarptautinių santykių kontekste būtina išryškinti du aspektus. Pirma – Vakarų valstybių vadovai, preziumuodami, kad karo laikotarpiu svarbiausi yra kariniai bendradarbiavimo aspektai ir principiniai susitarimai dėl pasaulio ateities, puoselėjo viltis, kad Europos sutvarkymo detales (tarp jų ir galutinę Baltijos valstybių statuso nustatymą) bus įmanoma sureguliuoti pokarinėje taikos kon-

ferencijoje. Šiuo požiūriu Vakarų valstybių nuostatose Lietuvos bei kitų Baltijos valstybių valstybingumo atžvilgiu galima įžvelgti ir vieną teigiamą aspektą – Vakarų valstybės teisiškai neįtvirtino Baltijos valstybių aneksijos tarptautinio teisinio pripažinimo. Antra – sąjungininkų svarstymų turinys nebuvo prieinamas plačiajai visuomenei. Nepaisant išeivijos ir Lietuvos diplomatijos pastangų visais įmanomais būdais gauti žinių apie Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimo politinius svarstymus, nei 1943 m., nei vėliau šių kraštų atstovai to nesusizinojo.

Galima konstatuoti, kad Lietuvos likimas ir teritorija buvo nulemta 1943 m. aukščiausio lygio didžiųjų valstybių vadovų susitikime. Po Teherano konferencijos Sovietų Sąjungai buvo sudarytos sąlygos traktuoti Baltijos valstybių klausimą kaip išspręstą ir pašalinti jo svarstymus iš tolesnių aukščiausio lygio susitikimų darbotvarkių. Vakarų valstybės, kaip ir buvo deklaravusios anksčiau, Baltijos valstybių klausimo užbaigtu nelaikė, bet kituose Antrojo pasaulinio karo ir pokario metų aukščiausio lygio susitikimuose šio klausimo nebekėlė.

THE QUESTION OF BALTIC STATES IN THE POLICY OF THE GREAT WESTERN POWERS IN 1943

Ramojus Kraujelis

Summary

The fate of the Lithuania and other Baltic States was determined during the years of the World War II. The most important, still unanswered question in Lithuanian historiography is when exactly the fate of Baltic States was doomed.

The main role in the considerations of the fate of the Baltic States was played by three Great Powers. The United States of America and Great Britain were those Western powers that represented point of view of Western democracy to the issue of the occupation and annexation of Lithuania and other Baltic states.

The year 1943 brought changes not only in the military fronts but also to international relations. On the eve of Soviet military victories in the East, Soviet Union shifted the focus of foreign policy to postwar domination in Europe. That had impact on the changes of attitudes of the Great Western States toward problem of the Baltic States. First main decisions on the future of the postwar Europe were made in the Big Three conference in Teheran. Though the question of Baltic States was not included into agenda of this conference discussion points had affected the issue of

the Baltic states. Because the Western Allies hoped that Stalin would continue the cooperation with the Western powers, USA and Britain accepted Stalin's demands for security in Teheran. Baltic states in inter-Allied relations were used as a bargaining chip. Realizing that U.S. president Roosevelt in the conversation with Stalin declared that he would not go to war with the Soviet Union after it re-occupied these lands. Stalin refused further to discuss the question of Baltic States. Incoherent, passive policy of the two great

Western states conference toward the issue of the Baltic States in the Teheran determined that Baltic States were turned to soviet security interest sphere. Western states remained firm in their legal commitment that final settlement of frontier questions will be resolved only at the Peace Conference. The legal non-recognition of the Baltic forcible annexation did survived the trying times of World War II, but question of Baltic states was eliminate from agenda of political considerations of other Big Three conferences.

Iteikta 2003 04 15

Priimta spaudai 2003 06 23